

Jancsó András¹

„Ami a világot összetartja”: megjegyzések egy történelmi vitához

Idén éppen húsz éve, hogy 2004. január 19-én a Bajor Katolikus Akadémián a 20. századi európai szellemtörténet két nagy alakjának – Jürgen Habermasnak és Joseph Ratzingernek – történelmi jelentőségű vitája lezajlott. Ahogy Florian Schuller, az Akadémia elnöke fogalmazott: „a köztudatban egyikük a liberális, individuális, szekuláris gondolkodás, másikuk a katolikus hit megszemélyesítője” (SCHULLER 2007: 13).

Az elmúlt két évtizedben számtalan tanulmány született, amely a vitát és annak kontextusát elemezte. A nemzetközi érdeklődést kiváltó dialógust új perspektívába helyezte, amikor 2005 áprilisában Ratzinger bíborost, a Hittani Kongregáció prefektusát XVI. Benedek néven pápává választották. Habermasszal folytatott diskurzusa mint a „hitvédelem mai formája” (KRÁNITZ 2018: 80) pápaságának várható irányvonalát elemző cikkekben köszönt vissza, rámutatva a német pápa tudományos felkészültségére és intellektuális nyitottságára.

E tanulmányban nem vállalkozom a vita teljes rekonstruálására, még csak a nemzetközi tudományos reflexiók teljes körű bemutatására sem teszek kísérletet. Dolgozatomban kizárólag Ratzinger hozzászólására fókuszálok, amely *Ami a világot összetartja* címmel jelent meg nyomtatásban. Ebben a szövegben jól körvonalazható módon sűrűsödnek össze a későbbi pápa politikáról, társadalomról, hit és ész viszonyáról szóló gondolatai. Ahogy Thomas Rourke fogalmazott: „[a párbeszéd] azokat a politikával kapcsolatos alapvetően fontos aggályokat érintette, amelyekkel Benedek egész pályafutása során foglalkozott” (ROURKE 2010: 96). Ebből fakadóan útjelzőül szolgálhat Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa (politikai) gondolkodásának megértéséhez.

¹ Tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Vallás és Társadalom Kutatóintézet; tudományos titkár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa Kutatócsoport.

Az állam politika előtti alapjai²

A vita témája a *szabadelvű állam morális alapjaira* vonatkozott, amelyről maga Habermas állapította meg, hogy „arra kérdésre emlékeztet, melyet a hatvanas évek közepén Ernst Wolfgang Böckenförde [...] fogalmazott meg” (HABERMAS 2007: 17). Ratzinger a vitában nem utalt a korábbi német alkotmánybíróra, ugyanakkor – meglátásom szerint – az ún. Böckenförde-paradoxonra vonatkozó álláspontja megalapozta a vitában képviselt pozícióját. Erre utal Ines-Jacqueline Werkner is, aki úgy fogalmaz, hogy Ratzinger „teljes egyetértésben találja magát Böckenfördével” (WERKNER 2007: 384).

Böckenförde 1964-ben fogalmazta meg híres tézisé, miszerint „a szabadelvű, szekularizált állam olyan előfeltételekből él, amelyeket ő maga sem tud garantálni” (PÁLFY–JANCÓS 2020: 47). A Böckenförde-paradoxon *Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyama* című előadásban hangzott el. Ahogy a cím is előrevetíti, a szöveg azt a folyamatot mutatja be történelmi perspektívában, amely során az investitúraharcoktól kezdődően a francia forradalomig az állam és az egyház fokozatos szétválása nyomán létrejött a modern állam. A nagyvívű történelmi áttekintés végén, az előadás lezáró szakaszában fogalmazza meg az állam alapjaira vonatkozó kérdését és adja meg válaszát a paradoxon formájában.

Böckenförde nem állítja, hogy a modern állam alapja kizárólag a kereszténységtől függ (UERTZ 1995). A szekularizáció folyamatának vizsgálata során ugyan az állam alapjainak keresztény motívumaira fókuszál, de amikor az állam homogenitását biztosító erőt keresi, a keresztény – vagy sokkal inkább vallási ihletettségű – morál csak egy a lehetséges opciók közül. Böckenförde különféle lehetőségeket mutat be a homogenitás új formáira, mint a nemzet, a „természetes morál” vagy az állampolgárok eudaimonista etika szerinti életének biztosítása. Böckenförde úgy véli, hogy az emberek politikai egysége nem természetes adottság, azt folyamatosan építeni kell.

Ratzinger – húsz évvel Böckenförde előadása után – 1984-ben *Keresztény orientáció a pluralista demokráciában?* című előadásában csatlakozik Böckenförde tételéhez, és „radikalizálja” azt. Ratzinger a pluralista demokrácia fenyegetettségét vizsgálja, ennek során idézi Böckenförde megállapítását, majd rögzíti: „beigazolódott Böckenförde tézise, miszerint a modern állam *societas imperfecta* – nem csak abban az értelemben tökéletlen, hogy intézményei mindig

² Jelen szakasz egyes részei megjelentek az alábbi tanulmányomban: JANCÓS 2021.

olyan tökéletlenek maradnak, mint lakosai, hanem más értelemben is: rajta kívüli erőkre van szüksége, hogy maga fennállhasson” (RATZINGER 2008: 268). Meglátásom szerint Ratzinger „radikalizációja” abban áll, hogy egyértelművé teszi azt a – társadalom és vallás közötti – kölcsönös függést, amely a Böckenförde-paradoxonból csak implicit módon következik, de a tézis lényegét jelenti: „saját meggyőződés-nélküliségünkkel megfosztjuk a társadalmat attól, ami objektíve nélkülözhetetlen számára: emberségének és szabadságának szellemi alapjaitól” (RATZINGER 2008: 279).

Ratzinger cselekvésre késztet és programot kínál, ami a keresztény belső igazságból fakadó meggyőződés nyilvános megvallása. Fontos látni azonban, hogy a ratzingeri kíváncsi elhatárolja magát mindennemű teokratikus igényétől, és a hit nyilvánosságát a plurális állam keretein belül kívánja elérni, ragaszkodva a vallási tolerancia elvéhez. Ez azonban nem jelentheti Ratzinger szerint az állam értéksemlegességét, hanem „meg kell tanulnia, hogy létezik az igazságnak egy olyan állománya, ami nincs alávetve a konszenzusnak, hanem megelőzi és lehetővé teszi azt” (RATZINGER 2008: 278).

Ratzinger úgy érvelt 1984-es előadásában, hogy „a keresztény hit fölébreszti a lelkiismeretet és megalapozza az éthoszt” (RATZINGER 2008: 275). A keresztény hit tehát alkalmas lehet a morál destabilizációjának megelőzésére. Még tovább megy, amikor úgy fogalmaz, „nélkülözhetetlen az állam hivatkozása a keresztény alapra, kimondottan, ha állam akar maradni és pluralista akar maradni” (RATZINGER 2008: 275). Maga Ratzinger is belátja, hogy ez a kíváncsi egy olyan apóriát eredményez, amelyben ha az Egyház feladja a nyilvánosságra vonatkozó abszolút igényét, akkor épphogy alkalmatlanná válik azoknak a morális erőknek a közvetítésére, amelyek a morál destabilizációjának megakadályozásához szükségesnek mutatkoznak. Robert Spaemannra hivatkozva úgy véli, hogy ezzel az Egyház a társadalomban ható egyéb erők szintjére kerül (RATZINGER 2008: 277). Ezzel ellentétben, ha az állam fogadja el az Egyház abszolút igényét, akkor „megszűnik pluralista lenni és közben az állam és az Egyház is elveszíti önmagukat” (RATZINGER 2008: 277). Ennek áthidalására, továbbá az állam pluralizmusának és vallási toleranciájának megőrzésére sürgeti annak belátását, hogy a toleranciából nem fakadhat értéksemlegesség, és fel kell ismernie az államnak a keresztény gyökereit, amelyek biztosítják, hogy „létezik az igazságnak egy olyan állománya, ami nincs alávetve a konszenzusnak, hanem megelőzi és lehetővé teszi azt” (RATZINGER 2008: 278).

A párbeszéd hangneme

Amennyiben Ratzinger 1984-es előadása kapcsán úgy fogalmaztam, hogy „radikalizálja” a Böckeförde-paradoxont, úgy újabb húsz évvel később, a 2004-es vitán mintha ez a radikális álláspont eltűnt volna, de legalábbis jelentősen finomodott. Rourke is felhívja rá a figyelmet, hogy „azok számára, akik ismerik Benedek gondolkodását [...] első pillantásra úgy tűnhet, hogy bizonyos szempontból feszültségben állnak az ő tipikus hangsúlyaival” (ROURKE 2010: 97). Egyes kommentátorok szerint ez a vita közönségében egyeseket (Robert Spaemannt) „láthatóan zavart” (DIRSCH 2008: 260). Rourke meglátása szerint azonban nem történt érdemi változás Ratzinger álláspontjában, csupán „a párbeszéd kontextusából közelíti meg ezeket a témákat” (ROURKE 2010: 98). Ahhoz, hogy a párbeszéd hangneme kihallhatóvá váljon, mindenekelőtt szükséges röviden felvázolni Ratzingernek a vitában elfoglalt pozícióját.

Ratzinger hozzászólását „legkeményebb kritikusának” (SEEWALD 2021: 162), Hans Küng világethosz-konceptiójának megidézésével kezdi. Ugyan Robert Spaemann „éles szemű” kritikája nyomán elutasítja Küng projektjét, de annak a sürgető problémának a jelentőségét nem vitatja, amely arra vonatkozik, „hogyan az egymással találkozó kultúrák miképpen lelhetnek olyan etikai alapokra, amelyek mindjártuknak segítenek megtalálni a helyes utat, és amelyekre fel lehet építeni a hatalom megfékezésének rendezett és jogilag kölcsönösen számonekérhető formáját” (RATZINGER 2007a: 35). Az így meghatározott etikai válság feltárásában két kulcsfontosságú kérdés rajzolódik ki Ratzinger vizsgálódásában: az első arra vonatkozik, hogy mi az ember és mi az ember szerepe a globalizálódó világban; a második pedig, hogy ebben a világban a hatalom és a jog között milyen viszonyoknak kell fennállnia.

Bernt Oftestad úgy fogalmaz, hogy „Ratzinger metafizikai megközelítést alkalmaz” (OFTESTAD 2019: 184) a vitában, amennyiben szükségesnek tartja, hogy a politikát megelőző dolgokra reflektáljon, és az embert teremtményi valóságában szemlélje (WERKNER 2007: 384). Mind az emberre, mind pedig a hatalom és a jog viszonyára vonatkozó kérdés megválaszolásához – Ratzinger szerint – a prepolitikai szférában kell kutatnunk, ugyanis önmagában a tudomány nem képes elégséges válasszal szolgálni. A filozófia feladatáént rögzíti, hogy a tudományt kritikus vizsgálat alá vonja, és a tudomány (rész)eredményeit a valóság egészére való reflexióban értelmezzé: „rálátást nyújtson az egészre, az emberlét valóságának távolabbi dimenzióira” (RATZINGER 2007a: 36).

Realisztikus helyzetértékelése fájó pontossággal írja le a posztmodern kor alapélményét: „a kultúrák találkozásának és egymásra hatásának folyamatában meglehetősen szétföredeztek azon etikai bizonyosságok, amelyek a korábbiakban meghatározók voltak. Távolról sem kapunk választ arra az alapvető kérdésre, hogy mi volna – kivált adott kontextusban – a jó, és miért kellene a jót cselekedni, akár saját hátrányunkra is” (RATZINGER 2007a: 35–36). Ratzinger javaslata a morális alapok újrafelfedezésére a világ politikai rendjének elemzésében bontakozik ki. Megfogalmazása szerint „a politika feladata konkrét: a jog mércéjét kell alkalmaznia a hatalomra, így szabályoznia kell annak értelmes használatát” (RATZINGER 2007a: 36). A politika így felfogott feladata azonban átvezet a politikát megelőző szféra valóságához, amelyben a jog kialakulására vonatkozó kérdés artikulálódik. A jog mércéjének alkalmazása ugyanis csak akkor tud az igazságosság – nem pedig az önkény – eszközévé válni, ha a jog keletkezésére és belső mércéire a politikát meghaladó és megelőző választ tudunk adni. Ellenkező esetben csak a hatalmasok „jog bitorlásáról” (RATZINGER 2007a: 37) beszélhetünk.

Ratzinger hozzászólásában bírálja azt a felfogást, amely szerint kizárólag a többségi elv³ és a demokratikus eljárások révén a jog etikai alapjaira vonatkozó kérdés megválaszolható volna. A későbbi pápa rámutat, hogy már az újkorban korlátozzák a többségi elv alkalmazhatóságát, és felismerik, hogy vannak „önmagukban megálló értékek, amelyek az emberi lét lényegéből fakadnak, és ezért e lényeg minden birtokosára nézve kétségszövegbevonhatatlanok” (RATZINGER 2007a: 38). Így kapcsolódik össze az emberre vonatkozó kérdés a hatalom és a jog viszonyára vonatkozó kérdéssel. Amennyiben a hatalom feladata a jog alkalmazása, ám vannak olyan értékek, amelyek megelőzik és mintegy megalapozzák a jogot, és ezen értékek az ember lényegéből olvashatók ki, akkor a hatalom feladata csak az ember helyes felfogásában tud jogossá válni.

Ratzinger a természetjog mint észjog – Hugo Grotius és Samuel von Pufendorf által kidolgozott – eszméjét villantja fel, „mely túllép a vallási határokon, és az ész teszi meg a közös jogalkotás orgánumává” (RATZINGER 2007a: 42). Ugyanakkor némi katolikus önkritikával megfogalmazza, hogy a természetjog érvei „sajnos megkoptak”. Ennek egyik oka, hogy az egyház általában a természetjogot használja, ha a saját fogalmi keretein kívül próbál a jog erkölcsi elveiről vitázni. A másik, ennél súlyosabb probléma, amelyet Ratzinger detektál, hogy az evolúciós elmélet megjelenésével már a természet sem tűnik észszerűnek.

³ A többségi elv kritikájáról lásd bővebben: NYÍRKOS 2018.

Ebből fakad, hogy már egyedül csak az emberi jogok – mint a természetjog utolsó elemei – számíthatnak elismerésre. Az emberi jogok azonban csak akkor értelmezhetők, ha elfogadjuk, hogy az ember pusztán emberi létezése okán alanya a jognak, azaz „léte önmagában értékeket és normákat hordoz, melyeket nem kitalálni kell, hanem megtalálni kell” (RATZINGER 2007a: 44).

Még tovább megy a német bíboros, amikor a problémát az emberiség egésze felől szemlélve a keresztény kultúra (*Christentum*) és a nyugati észak kultusz egyetemességét vitatja, ezzel „explicit lemond az »Európa-centrikusságáról«” (GERÉBY 2005: 1389). Ez a lemondás egyúttal felhívás is a hit és az ész „egymás kölcsönös gyógyítására”, amelyhez arra van szükség, hogy mind a vallás, mind az ész „kóros tüneteit” képesek legyünk felülvizsgálni. Ratzinger tehát a posztsekuláris társadalom olyan vízióját fogalmazza meg, „amelyben vallás és szekuláris tudat saját autonómiáját megőrizve megfér egymást mellett, elfogadja az egyetértés tartós hiányát, és kölcsönösen lemond a kizárólagosságot igényéről” (GÉREZ 2008: 138). Ebben valóban a párbeszéd hangnemet figyelhetjük meg, amely ugyan nem mond le az 1984-es előadásban megfogalmazott tételről – miszerint a keresztény hit megalapozhatja a morált –, azonban a keresztény alapokra való hivatkozás „nélkülözhetetlenségének” érvényességét az emberiség interkulturális eszmecseréjében megkérdőjelezi.

Útjelzők

Mindezek ellenére – Rourke-kal egyetértve – a párbeszéd hangneme nem fedi el Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa (politikai) gondolkodásának alapmotívumait. Melyek a 2004-es vita azon csomópontjai, amelyekből jól kitűnik Ratzinger sajátos gondolkodása? Két szempontot szeretnék felvillantani, amely álláspontom szerint útjelzőként szolgálhat Ratzinger, majd XVI. Benedek pápa megértéséhez. Először Ratzinger emberképére térek ki, majd az újkori észfogalom ratzingeri kritikáját, valamint a hit és az ész szükségszerű kapcsolatát mutatom be röviden.

Ratzinger antropológiai megfontolásai szorosan kapcsolódnak a hagyományos, katolikus bibliai emberképhez. A *Szentírás*on alapuló emberkép a teremtés csodájában bontakozik ki: „az ember Isten képére és hasonlatosságára lett teremtve” (Ter 1,26). Ebből fakad az emberi lény isteni méltósága, ami eredetének és sorsának egyedüliséget biztosít (RATZINGER 1991: 12). Az így vázolt bibliai emberkép kulcsmomentuma az „isteni méltóság”, amely biztosítja minden

egyes személy szabadságát és méltóságát. Azonban az „isteni méltóság” nem összetévesztendő a tökéletességgel, ugyanis az emberi dolgok szükségszerűen tökéletlenek. Ezért van szüksége az embernek transzcendenciára – véli Ratzinger –, hogy az ember a „mindig tökéletlen világát úgy alakíthassa, hogy emberhez méltóan élhessen benne” (RATZINGER 2008: 268). A transzcendenciára való nyitottság pedig az észszerűség elfogadását implikálja. A szabadság a jóra irányuló törekvésként értelmezendő, amely során a jót (így az abszolút Jót is) az ész „a közösségtől és a hagyománytól segítve” fedezi fel (RATZINGER 1991: 13). Ratzinger szerint a szabadság fogalma megköveteli, hogy további két fogalommal közösen kerüljön értelmezésre: ez a jog és a jó fogalma. Ratzinger felfogásában ugyanis a tartalom nélküli szabadság saját magát számolja fel (RATZINGER 2006). Meglátásom szerint Ratzinger antropológiai megfontolásai nélkül a 2004-es vita emberi jogi megközelítése sem értelmezhető, valamint meghatározza gondolkodásának alapvető irányát. Pápasága során a *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában is hangsúlyozza a keresztény emberképben rejlő mélységet, amelyben az emberi személynek „feltétlen értéke van” (XVI. Benedek 2009: 18).

A felvilágosodás eszményéből fakadó újkori észfogalom kritikája szintén végigvonul Ratzinger munkásságán. Francis Baconhoz kapcsolja a mennyiségi ész 19. századi diadalmenetét, számára csak „a számításban és kísérletezésben használt ész tűnik egyáltalában észnek, minden más aracionális” (RATZINGER 2008: 265). Megvilágítóan fogalmazza meg Romano Gaurdini nyomán, hogy „a logoszt egy bizonyos fajta racionalitásra korlátozták és minden más az alogikus területre lett kítaszítva” (RATZINGER 2008: 265). Az újkori észfogalomhoz kapcsolódó szabadságfelfogást is elutasítja. A „zárt fórumként” önmagára irányuló ész mellett a szabadság a felszabadulás értelmében jelentkezik. Ebben a felfogásban az ember minden olyan megkötöttségtől mentesül, amely „az egyes embert akadályozza abban, hogy a saját maga igazát kövesse” (RATZINGER 1991: 13). Fontos látni ugyanakkor, hogy Ratzinger nem – ahogy a 2004-es vitában sem – az ész ellen foglal állást, éppen ellenkezőleg, a hit és az ész kapcsolata központi helyet foglal el már korai munkáiban is.

Az 1968-ban megjelent *Bevezetés a kereszténységbe* című munkájában amellet érvel, hogy a hit nem önmagunk vak kiszolgáltatása az irracionalitás hatalmának (RATZINGER 2007b: 63). Értelmezésében a János-evangéliumban megtestesülő Ige (logosz) – Jézus Krisztus – végső soron maga az Értelem.⁴

⁴ Hit és ész egymásrautaltságának jelentőségéről lásd bővebben: JANCsó 2023.

Ebből következik, hogy a hit nem az irracionalitás felé törekszik: „Ellenkezőleg: éppen a »Logosz«, a »Ráció« felé, tehát az értelem és az igazság felé közeledünk. Végül is az alap, amelyre az ember az életét építi, mégsem lehet más, mint maga a megnyilatkozó igazság” (RATZINGER 2007b: 63). Tehát Ratzinger arra alapozza hit és ész eredendő egymásrautaltságát, „hogy a világot teremtő értelem, a Logosz azonos Istennel” (LUKÁCS 2016: 277). Hitnek és értelemnek – a vitában javasolt – „kölsönös gyógyítása” így válik végső soron egy metafizikai dimenzióban Isten útjának keresésévé.

Összegzés

Jelen tanulmányban arra vállalkoztam, hogy az idén éppen húszéves – történelmi jelentőségű – Habermas–Ratzinger-dialógust egy sajátos szemszögből megvizsgáljam. A fentiekben kizárólag a későbbi pápa hozzászólására fókuszáltam.

Alláspontom szerint a 2004-es vitában Ratzinger állásfoglalásában megjelennek azok a kulcs gondolatok, amelyek végigkísérték gondolkodói pályafutását. A tanulmányban három – általam sűrűsödési pontnak vélt – részletet emeltem ki.

Elsőként bemutattam, hogy Ratzinger politikáról való gondolkodásában hogyan jelenik meg az egykori német alkotmánybíró nevéhez köthető ún. Böckenförde-paradoxon. Láthattuk, hogy egy húszéves gondolkodói íven hogyan alakult Ratzinger „radikális” Böckenförde-értelmezése, és hogyan vált az interkulturalitás és a párbeszéd jegyében megengedőbbé. Ratzinger hozzászólásának rövid rekapitulálása után további két pontot emeltem ki. Röviden bemutattam Ratzinger antropológiai felfogását, amely klasszikus katolikus-keresztény emberképként a teremtménység „isteni méltóságából” megalapozza az erkölcsi és – ebből fakadóan – jogi felfogását is. Végezetül a hit és az ész eredendő egymásrautaltságának kiemelt szerepére világítottam rá, amely egyfajta programként vonul végig Ratzinger életművén.

A müncheni vita óta eltelt két évtized csak megerősíti Ratzinger szavait, és egyre sürgetőbben áll előttünk a feladat: „az ész is figyelmeztetni kell határait, és az észnek is nyitottnak kell lennie az emberiség nagy vallásos hagyományaival szemben. Ha az ész teljesen emancipálódik, és elveszíti e tanulási készséget, ha lemond arról, hogy máshoz mérje magát, akkor rombolóvá válik” (Ratzinger 2007: 47).

Irodalomjegyzék

- XVI. Benedek (2009): *Caritas in veritate*. Ford. Dér Katalin – Horváth Pál. Budapest: Szent István Társulat.
- DIRSCH, Felix (2008): Rezension: Jürgen Habermas und der Papst. Glauben und Vernunft, Gerechtigkeit und Nächstenliebe im säkularen Staat by Detlev Horster. [Recenzió: Jürgen Habermas és a pápa. Hit és ész, igazságosság és szeretet a szekuláris államban by Detlev Horster]. *Zeitschrift für Politik*, 55(2), 260–262.
- GERÉBY György (2005): Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger vitája. *Holmi*, 17(11), 1383–1392.
- GÉRECZ Imre (2008): Közös lehet: a szolidaritás. Jürgen Habermas – Joseph Ratzinger: A szabadelvű állam morális alapjai. *Pannonhalmi Szemle*, 16(3), 135–138.
- HABERMAS, Jürgen (2007): A demokratikus jogállam politika előtti alapjai. In HABERMAS, Jürgen – RATZINGER, Joseph: *A szabadelvű állam alapjai. A szekularizálódás dialektikája az észről és a vallásról*. Ford. Horváth Károly. Budapest: Barnakovics István Alapítvány – Gondolat, 17–32.
- JANCÓS András (2021): Katolikusként a demokráciáért. Ernst-Wolfgang Böckenförde jelentősége a 21. századi keresztények számára. *Valóság*, 64(2), 32–39.
- JANCÓS András (2023): Joseph Ratzinger politikai gondolkodása. *Kommentár*, 2023/2, 125–132.
- KRÁNITZ Mihály (2018): A teológia formálódása, a hitvédelem szükségessége és a hit-tudomány párbeszédkészsége. In KRÁNITZ Mihály: *A keresztény hit kialakulása és védelme*. Budapest: Szent István Társulat, 65–82.
- LUKÁCS László (2016): *Az igazság munkatársa. Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa élete és műve*. Budapest: Szent István Társulat.
- NYÍRKOS Tamás (2018): *The Tyranny of the Majority*. New York – London: Routledge.
- OFTSTAD, Bernt T. (2019): *The Catholic Church and Liberal Democracy*. London – New York: Routledge.
- PÁLFY Eszter – JANCÓS András (2020): Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamata. *Valóság*, 63(2), 33–51.
- RATZINGER, Joseph (1991): Az emberi élet fenyegetettségének problémája. Ford. N. F. *Távlatok*, 1(4), 12–20.
- RATZINGER, Joseph (2006): A szabadság, a jog és a jó. In RATZINGER, Joseph: *Értékek az átalakulás idején*. Budapest: Don Bosco, 39–46.

- RATZINGER, Joseph (2007a): Ami a világot összetartja. In HABERMAS, Jürgen – RATZINGER, Joseph: *A szabadelvű állam alapjai. A szekularizálódás dialektikája az észről és a vallásról*. Ford. Horváth Károly. Budapest: Barnakovics István Alapítvány – Gondolat, 34–48.
- RATZINGER, Joseph (2007b): *Bevezetés a keresztény hit világába*. Budapest: Vigilia.
- RATZINGER, Joseph (2008): Keresztény orientáció a pluralista demokráciában? In RATZINGER, Joseph: *A közép újrafelfedezése – Alapvető tájékozódások*. Ford. Szopkó Márk. Budapest: Szent István Társulat, 260–279.
- ROURKE, Thomas R. (2010): *The Social and Political Thought of Benedict XVI*. [XVI. Benedek társadalmi és politikai gondolkodása.] Lanham: Lexington Books.
- SCHULLER, Florian (2007): Előszó. In HABERMAS, Jürgen – RATZINGER, Joseph: *A szabadelvű állam alapjai. A szekularizálódás dialektikája az észről és a vallásról*. Ford. Horváth Károly. Budapest: Barnakovics István Alapítvány – Gondolat, 9–14.
- SEEWALD, Peter (2021): *XVI. Benedek. Egy élet II*. Budapest: Szent István Társulat.
- UERTZ, Rudolf (1995): Die Christliche Demokratie in der historischen und sozialwissenschaftlichen Forschung. Eine Problemskizze. [Kereszténydemokrácia a történeti és társadalomtudományi kutatásban. A probléma felvázolása.] *Historisch-Politische Mitteilungen*, 2(1), 1–24.
- WERKNER, Ines-Jacqueline (2007): Vorpolitische Grundlagen des demokratischen Verfassungsstaates bei Jürgen Habermas und Joseph Ratzinger. [A demokratikus jogállam pre-politikai alapjai Jürgen Habermasnál és Joseph Ratzingernél.] *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 17(2), 379–392.